

Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 9 – 25.10.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

संख्यावाचक विशेषण –

एक, द्वि, त्रि, चतुर् इन ४ संख्यावाचक विशेषणोंके विभक्तिपद उनके विशेष्योके / नामोंके लिंग, वचन, विभक्तिके अनुसार होते हैं।

पञ्चन् ते नवदशन् ये संख्याविशेषण वैशिष्ट्यपूर्ण होते हैं। उनके विभक्तिपद तीन लिंगों में विशेष्यके विभक्तिपदों के समान होते हैं। उनमें लिंग के अनुसार बदलाव नहीं होते। और वो नित्य बहुवचन में भी होते हैं।

प्रथमतः एक, द्वि, त्रि, चतुर् इन ४ संख्यावाचक विशेषणोंके विभक्तिपद देखते हैं।

| विशेषण | प्रथमा | द्वितीया | तृतीया | चतुर्थी | पञ्चमी | षष्ठी | सप्तमी | |
|----------------|--------|----------|------------|------------|------------|---------|----------|-----------------|
| एक (पुं.) | एकः | एकम् | एकेन | एकस्मै | एकस्मात् | एकस्य | एकस्मिन् | नित्य एकवचनी |
| एक (स्त्री.) | एका | एकाम् | एकया | एकस्यै | एकस्याः | एकस्याः | एकस्याम् | नित्य एकवचनी |
| एक (नपुं) | एकम् | एकम् | एकेन | एकस्मै | एकस्मात् | एकस्य | एकस्मिन् | नित्य एकवचनी |
| द्वि (पुं) | द्वौ | द्वौ | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वयोः | द्वयोः | नित्य द्विवचनी |
| द्वि (स्त्री.) | द्वे | द्वे | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वयोः | द्वयोः | नित्य द्विवचनी |
| द्वि (नपुं) | द्वे | द्वे | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वाभ्याम् | द्वयोः | द्वयोः | नित्य द्विवचनी |

| विशेषण | प्रथमा | द्वितीया | तृतीया | चतुर्थी | पञ्चमी | षष्ठी | सप्तमी | |
|-----------------|---------|----------|----------|-----------|-----------|-----------|---------|------------------|
| त्रि (पुं.) | त्रयः | त्रीन् | त्रिभिः | त्रिभ्यः | त्रिभ्यः | त्रयाणाम् | त्रिषु | नित्य बहुवचनी |
| त्रि (स्त्री.) | तिस्रः | तिस्रः | तिसृभिः | तिसृभ्यः | तिसृभ्यः | तिसृणाम् | तिसृषु | नित्य बहुवचनी |
| त्रि (नपुं) | त्रीणि | त्रीणि | त्रिभिः | त्रिभ्यः | त्रिभ्यः | त्रयाणाम् | त्रिषु | नित्य बहुवचनी |
| चतुर् (पुं) | चत्वारः | चतुरः | चतुर्भिः | चतुर्भ्यः | चतुर्भ्यः | चतुर्णाम् | चतुर्षु | नित्य बहुवचनी |
| चतुर् (स्त्री.) | चतस्रः | चतस्रः | चतसृभिः | चतसृभ्यः | चतसृभ्यः | चतसृणाम् | चतसृषु | नित्य बहुवचनी |
| चतुर् (नपुं) | चत्वारि | चत्वारि | चतुर्भिः | चतुर्भ्यः | चतुर्भ्यः | चतुर्णाम् | चतुर्षु | नित्य बहुवचनी |

संख्यावाचक विशेषण – पञ्चन् - नवदशन्

पञ्चन्

षष्

सप्तन्

अष्टन्

नवन्

दशन्

एकादशन्

द्वादशन्

त्रयोदशन्

चतुर्दशन्

पञ्चदशन्

षोडशन्

सप्तदशन्

अष्टादशन्

नवदशन्

संख्यावाचक विशेषण –

पञ्च – पञ्च – पञ्चभिः – पञ्चभ्यः – पञ्चभ्यः – पञ्चानाम् – पञ्चसु

पञ्च बालकाः / बालिकाः पाठशालां गच्छन्ति । - प्रथमा

पञ्च पुरुषान् / ललनाः पश्यामि । - द्वितीया

पञ्चभिः बालकैः / बालिकाभिः गीतं श्रुतम् । - तृतीया

नृपः पञ्चभ्यः याचकेभ्यः धनं यच्छति । पञ्चभ्यः देवताभ्यः नमः । - चतुर्थी

पञ्चभ्यः वृक्षेभ्यः पर्णानि आनयामि । - पञ्चमी

संख्यावाचक विशेषण –

पञ्च – पञ्च – पञ्चभिः – पञ्चभ्यः – पञ्चभ्यः – पञ्चानाम् – पञ्चसु

तत्र पञ्चानाम् वटानाम् / लतानाम् समाहारः वर्तते । - षष्ठी

पञ्चसु कथासु / नाटकेषु सः नायकः अस्ति ।

| पञ्च | षट् | सप्त | अष्ट | नव | दश | एकादश | द्वादश | विभक्ति |
|-----------|---------|-----------|----------------------|---------|---------|------------|-------------|----------|
| पञ्च | षट् | सप्त | अष्ट -अष्टौ | नव | दश | एकादश | द्वादश | प्रथमा |
| पञ्च | षट् | सप्त | अष्ट -अष्टौ | नव | दश | एकादश | द्वादश | द्वितीया |
| पञ्चभिः | षड्भिः | सप्तभिः | अष्टभिः - अष्टाभिः | नवभिः | दशभिः | एकादशभिः | द्वादशभिः | तृतीया |
| पञ्चभ्यः | षड्भ्यः | सप्तभ्यः | अष्टभ्यः - अष्टाभ्यः | नवभ्यः | दशभ्यः | एकादशभ्यः | द्वादशभ्यः | चतुर्थी |
| पञ्चभ्यः | षड्भ्यः | सप्तभ्यः | अष्टभ्यः - अष्टाभ्यः | नवभ्यः | दशभ्यः | एकादशभ्यः | द्वादशभ्यः | पञ्चमी |
| पञ्चानाम् | षण्णाम् | सप्तानाम् | अष्टानाम् | नवानाम् | दशानाम् | एकादशानाम् | द्वादशानाम् | षष्ठी |
| पञ्चसु | षट्सु | सप्तसु | अष्टसु - अष्टासु | नवसु | दशसु | एकादशसु | द्वादशसु | सप्तमी |

| त्रयोदश | चतुर्दश | पञ्चदश | षोडश | सप्तदश | अष्टादश | नवदश | विभक्ति |
|--------------|--------------|-------------|-----------|-------------|--------------|-----------|----------|
| त्रयोदश | चतुर्दश | पञ्चदश | षोडश | सप्तदश | अष्टादश | नवदश | प्रथमा |
| त्रयोदश | चतुर्दश | पञ्चदश | षोडश | सप्तदश | अष्टादश | नवदश | द्वितीया |
| त्रयोदशभिः | चतुर्दशभिः | पञ्चदशभिः | षोडशभिः | सप्तदशभिः | अष्टादशभिः | नवदशभिः | तृतीया |
| त्रयोदशभ्यः | चतुर्दशभ्यः | पञ्चदशभ्यः | षोडशभ्यः | सप्तदशभ्यः | अष्टादशभ्यः | नवदशभ्यः | चतुर्थी |
| त्रयोदशभ्यः | चतुर्दशभ्यः | पञ्चदशभ्यः | षोडशभ्यः | सप्तदशभ्यः | अष्टादशभ्यः | नवदशभ्यः | पञ्चमी |
| त्रयोदशानाम् | चतुर्दशानाम् | पञ्चदशानाम् | षोडशानाम् | सप्तदशानाम् | अष्टादशानाम् | नवदशानाम् | षष्ठी |
| त्रयोदशसु | चतुर्दशसु | पञ्चदशसु | षोडशसु | सप्तदशसु | अष्टादशसु | नवदशसु | सप्तमी |

1. अहं ____ आम्रफलं खादामि। (एक)
2. ____ बालिके श्लोकं पठतः। (द्वि)
3. ____ वीराः वेगेन धावन्ति। (सप्त)
4. शिक्षकः ____ छात्राय पुस्तकं यच्छति। (एक)
5. मम कपाटिकायां भगवद्गीतायाः ____ पुस्तकानि सन्ति। (पञ्च)
6. उत्पीठिकायां ____ फलानि सन्ति। (दश)
7. अहं प्रतिदिनं ____ पोलिकाः खादामि। (त्रि)
8. बालकः प्रतिदिनं ____ फलं भक्षयति। (एक)
9. ____ मासेषु एषः वृक्षः वर्धते। (त्रि)
10. व्याकरणग्रन्थे ____ अध्यायाः सन्ति। (अष्ट)
11. राजा ____ पुरुषान् दण्डयति। (त्रि)
12. ____ बालिकाः नृत्यन्ति। (नव)

1. अहं **एकम्** आम्रफलं खादामि। (एक)
2. **द्वे** बालिके श्लोकं पठतः। (द्वि)
3. **सप्त** वीराः वेगेन धावन्ति। (सप्त)
4. शिक्षकः **एकस्मै** छात्राय पुस्तकं यच्छति। (एक)
5. मम कपाटिकायां भगवद्गीतायाः **पञ्च** पुस्तकानि सन्ति। (पञ्च)
6. उत्पीठिकायां **दश** फलानि सन्ति। (दश)
7. अहं प्रतिदिनं **तिस्रः** पोलिकाः खादामि। (त्रि)
8. बालकः प्रतिदिनं **एकं** फलं भक्षयति। (एक)
9. **त्रिषु** मासेषु एषः वृक्षः वर्धते। (त्रि)
10. व्याकरणग्रन्थे **अष्ट** अध्यायाः सन्ति। (अष्ट)
11. राजा **त्रीन्** पुरुषान् दण्डयति। (त्रि)
12. **नव** बालिकाः नृत्यन्ति। (नव)